

مقاله پژوهشی: الگوی سبک زندگی از منظر ولایت فقیه: امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

دکتر غلامرضا گودرزی^۱، دکتر عباس چهاردولی^۲، حجت الاسلام دکتر سعید مهدوی کنی^۳،

دکتر مصباح الهادی باقری کنی^۴ و سعید غفاری^۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۱/۳۰

تاریخ پذیرش: ۹۸/۵/۳

چکیده

دغدغه حفظ هویت اسلامی در قالب سبک زندگی همواره در جامعه اسلامی - ایرانی به‌عنوان یک چالش جدی و اساسی مطرح بوده است. گفتمان انقلاب اسلامی، با محوریت هویت دینی در جامعه ایرانی، در واقع برجسته ساختن روایت ایرانی-اسلامی زندگی در مقابل روایت‌های مدرن، سکولار و تلفیقی از زندگی بود. با وجود اهمیت الگوی راهبردی مدون در حوزه سبک زندگی در راستای انجام مأموریت‌ها و تحقق اهداف انقلاب، هنوز این الگو تدوین نشده است. بر این اساس مسئله تحقیق حاضر فقدان الگوی مشخص در حوزه سبک زندگی از منظر ولایت فقیه (امام خمینی) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) است. هدف از تحقیق نیز دستیابی به این الگو و شناخت ابعاد، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های الگوی فوق می‌باشد. در تحقیق حاضر محقق بر اساس رویکرد کیفی ضمن مطالعه تمام‌شمار آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و بهره‌گیری از روش کیفی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد و استفاده از نرم‌افزار تحلیل کیفی MAXQDA برای کدگذاری داده‌ها، کوشیده است چهارچوب مورد نظر را استخراج نماید تا علاوه بر بازشناسی اندیشه‌های ایشان، چهارچوب‌های مناسب برای شناخت عمیق مسئله فراهم آید. نتیجه تحقیق، تدوین الگوی سبک زندگی از منظر امامین انقلاب اسلامی است.

کلید واژه‌ها: سبک زندگی، ولایت فقیه، امام خمینی (رحمت‌الله علیه)، امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع).

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه عالی دفاع ملی.

۳. عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع).

۴. عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع).

۵. دانشجوی دکتری مدیریت راهبردی آینده‌پژوهی دانشگاه عالی دفاع ملی ghaffariv@gmail.com

«فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا» (روم: ۳۰)

پس حق‌گرایانه، به سوی این آیین روی آور، [با همان] فطرتی که خدا مردم را بر آن سرشته است».

به تصریح قرآن کریم هدف از خلقت انسان عبادت و بندگی است (ذاریات: ۵۶) که در فطرت انسان به ودیعه نهاده شده است. از این منظر ظاهر و باطن زندگی انسان مؤمن در چهارچوب جغرافیای توحید معنا می‌شود و تفسیر انسان را از زندگی در پرتوی ایمان شکل می‌دهد. به این اعتبار تجلی ایمان در ظاهر و باطن زندگی با متحول ساختن شیوه و سبک زیستن، نقشی عمیق در تمدن‌سازی اسلامی برجای می‌گذارد.

سبک زندگی را باید تجلی بیرونی فرهنگ یک جامعه دانست که رابطه فرد را با دنیای بیرونی آن‌ها نشان می‌دهد (ذکایی، ۱۳۸۶: ۶۷). شیوه زیستن را می‌توان در طیفی از سطوح مادی و غیرمادی معرفت بشری تعریف کرد که مجموعه‌ای از مسائل انتزاعی، انضمامی و عملیاتی را در برمی‌گیرد؛ اما در مقام «سبک» و «مد» در نهایت منتج به سطح رفتاری و آنچه در عمل قابل مشاهده است، تعریف می‌شود (مهدوی کنی، ۱۳۹۱: ۱۳۸۸؛ آزاد ارمنکی، ۱۳۸۸؛ چنگیز ۱۳۸۵).

سبک زندگی و مسائل و آثار آن به‌عنوان حوزه‌ای مهم در مطالعات فرهنگی با دو رویکرد خرد (زندگی روزمره) و کلان (جهانی شدن) مطالعه و بررسی می‌شود (چنگیز، ۱۳۸۵: ۸۵) که در برگیرنده طیفی از مفاهیم و نظریات روان‌شناختی تا جامعه‌شناختی می‌باشد (مهدوی کنی، ۱۳۹۱، اباذری، ۱۳۸۷، جاووشیان، ۱۳۸۹، آزاد ارمنکی، ۱۳۸۸).

نخستین نشانه‌های مسئله شدن سبک زندگی در ایران را می‌توان همزاد «مسئله هویت» در تاریخ معاصر دانست. چرا که سبک زندگی در واقع بازتابی از اتخاذ یک هویت یا ترکیبی از هویت‌های چندگانه است که در الگوهای رفتاری فرد ظاهر می‌شود. بنا بر نظر برخی پژوهشگران ایرانی مسئله شدن هویت برای ایرانیان زمانه ما به نخستین رویارویی‌های دنیای سنت و پیروانش با جهان متجدد و پدیده‌های آن در آستانه مشروطه بازمی‌گردد (کچویان، ۱۳۸۷: ۴۷-۲۰).

در نظام سرمایه‌داری رابطه اقتصاد با روش زندگی مطرح است؛ اما سبک زندگی برای ما تعامل فرهنگ مدرن با جهان اسلام و هویت ماست. از این جهت آن موضوعی از سبک زندگی که برای ما مسئله است برای جهان غرب مسئله نیست (پارسانیا، ۱۳۹۱: ۳). لذا برای رسیدن به تمدن نوین و مطلوب اسلامی باید الگو داشت. نقطه آغاز آن نیز تولید سبک‌های زندگی اسلامی متناسب با مخاطبان است (مهدوی کنی، ۱۳۹۲: ۳).

پرداختن به موضوع سبک زندگی با رویکرد تمدنی یک مزیت رقابتی و عامل کلیدی اقتدار و هویت‌بخشی برای جمهوری اسلامی ایران محسوب می‌شود که نظام را در وضعیت تأثیرگذار در بلوک‌بندی‌های قدرت قرار می‌دهد. از دیگر سو فقدان الگوی جامع در زمینه فوق سبب می‌شود تا متأثر از فرآیند جهانی شدن و یکسان‌سازی فرهنگی، الگوها و نمونه‌های تلفیقی و غربی کلیت سبک و شیوه زندگی ما را از خود متأثر سازد. در این زمینه پژوهش‌هایی انجام گرفته است. کاویانی ارانی (۱۳۹۰ ه.ش) در تحقیقی سبک زندگی تجویزی اسلامی برای طرح نظریه «سبک زندگی اسلامی» را بررسی کرده، مهدوی کنی (۱۳۹۲ ه.ش) به بررسی دین و سبک زندگی پرداخته و احمدی (۱۳۹۰ ه.ش) تحلیل گفتمان سبک زندگی در اندیشه مقام معظم رهبری را مورد تحلیل قرار داده است. مجدی و همکاران (۱۳۸۸ ه.ش)، ازکیا (۱۳۸۹ ه.ش)، آقابخشی و رحمت‌آبادی (۱۳۸۵ ه.ش)، شالچی (۱۳۸۶ ه.ش) و کجباف و همکاران (۱۳۹۰ ه.ش) نیز به بررسی سبک زندگی در ایران پرداخته‌اند.

از این منظر الگوی راهبردی سبک زندگی در شرایط پرتغییر کنونی و با توجه به ضرورت حفظ آرمان‌های انقلاب اسلامی و مواجهه با فرهنگ و سبک زندگی غربی، به‌مثابه مدیریت هوشمندانه بخش نرم‌افزاری تمدن اسلامی در دنیای معاصر است که در کلام مقام معظم رهبری به آن اشاره شده است.

هدف از تحقیق حاضر بررسی الگوی راهبردی سبک زندگی از این منظر در گفتمان ولایت فقیه می‌باشد. پرسش این است که الگوی راهبردی گفتمان ولایت فقیه در حوزه سبک زندگی چیست و از چه عناوینی برخوردار است؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

سبک زندگی

بسیاری از صاحب‌نظران، سبک زندگی^۱ را پدیده‌ای جمعی می‌دانند که در هر دو سطح فردی و جمعی قابل مطالعه می‌باشد (Bell & Hollows, ۲۰۰۶: ۳; Veal, ۲۰۰۰: ۴).

از دهه ۱۹۴۰ میلادی به بعد، سبک زندگی به‌عنوان ابزاری سیاسی برای «تمایز»، بلوک‌بندی غرب در مقابل نازی‌ها، در جنگ جهانی دوم و سپس بلوک شرق، در سال‌های بعد و طی جنگ سرد، کمک می‌کرد (Benedikter, ۲۰۱۱: ۳). سابقه بررسی سبک‌های زندگی با رویکرد مکان‌محور نیز به دهه ۱۹۶۰ میلادی بازمی‌گردد (Veal ۲۰۰۰: ۶). همچنین جنبش‌های فلسفی دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ میلادی بر مطالعات سبک زندگی اثر گذاشت و ارتباط سبک‌های زندگی با ویژگی‌های اجتماعی (ساختارگرایی) و کارکردهای نمادین سبک زندگی در جامعه (پسا ساختارگرایی) مورد توجه قرار گرفت (مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۱۵); (Benedikter, ۲۰۰۰).

برخی منتقدان، تغییر و تحولات سبک زندگی را فرآیندی همیشگی تلقی می‌کنند و مرزبندی مشخص دوره‌ها و تحولات مربوط به سبک زندگی را نادرست می‌دانند (رضوی‌زاده، ۲۲: ۱۳۸۶؛ مهدوی کنی، ۱۷: ۱۳۸۷؛ ۶۴: ۱-۲; Bell & Hollows, ۲۰۰۶: ۵-۷; Bell, ۲۰۰۵: ۳; Benedikter, ۲۰۱۱: ۳).

بررسی تاریخی و روندشناسی مفهوم سبک زندگی نشان می‌دهد که از ابتدای شکل‌گیری آن متناسب با مقتضیات، پژوهش‌های انجام‌شده و مسائل نوپدید در عرصه‌های مختلف زیستی انسان، نوعی غلبه و گرایش برای بازتعریف و خوانش مفهوم سبک زندگی وجود داشته است.

در واقع سبک زندگی مفهومی گسترده است که هر یک از صاحب‌نظران با توجه به رویکردهای نظری، حوزه تخصصی و دغدغه‌ها و شرایط اجتماعی-فرهنگی زمان خویش، تعاریف و شاخص‌هایی را با تمرکز بر وجه یا جوهری از این مفهوم چندبعدی و میان‌رشته‌ای ارائه کرده‌اند. مهدوی کنی (۱۳۸۷: ۳۵) پس از بررسی دیدگاه‌های صاحب‌نظران

۱. lifestyle

مختلف، تعریف جامعی برای سبک زندگی ارائه کرده است که محقق با مبنا قرار دادن آن و متناسب با هدف تحقیق حاضر تعریف زیر را تدوین نموده است.

سبک زندگی در یک حوزه خاص، عبارت است از: «مجموعه رفتارهای مرجحی که دارای الگو بوده، توسط افراد یا گروه‌ها برگزیده می‌شود و می‌تواند تجلی نگرش‌ها و گرایش‌های آنان و وجه تمایز آنان از سایرین باشد».

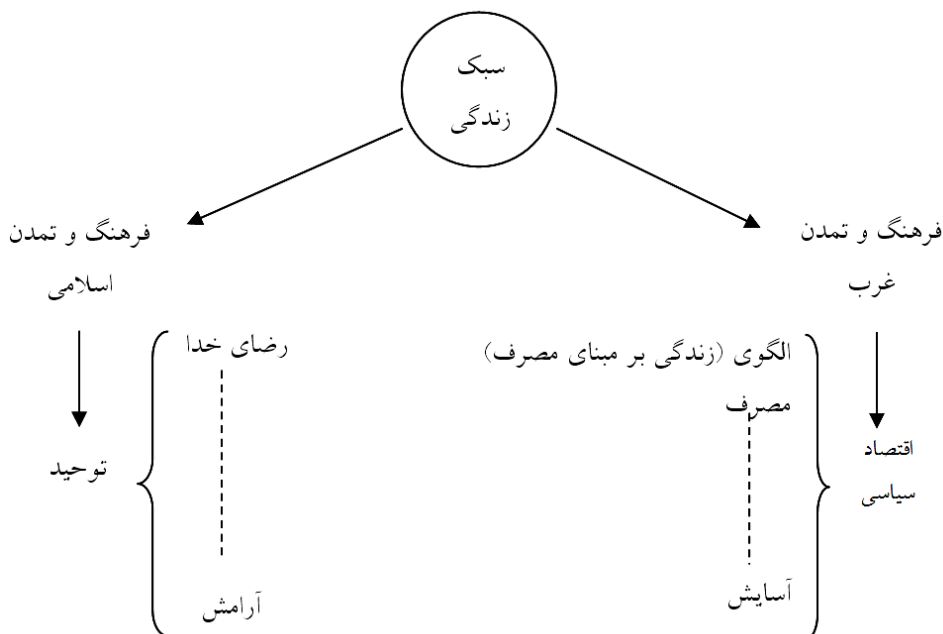
جایگاه سبک زندگی اسلامی

سبک زندگی در فرهنگ اسلامی «توحید» محور می‌باشد. رضای خداوند، چهارچوب زندگی انسان مؤمن را تعیین می‌کند و این همه در پی دستیابی شخصیت ایمانی به آرامش است.

بر این اساس می‌توان تفاوت اساسی و بنیادین سبک زندگی اسلامی را در چهارچوب فرهنگ و تمدن اسلامی، با آنچه در فرهنگ و تمدن غرب با نام «سبک زندگی» توصیف می‌شود، نشان داد.

جهان‌بینی اسلامی، جهان‌بینی توحیدی است (مطهری، ۱۳۷۳: ۲۴). بر بستر جهان‌بینی توحیدی، تفکر اسلامی، اخلاق و رفتار اسلامی شکل می‌گیرد که در نهایت رسالت دین تنظیم مجموعه روابط چهارگانه انسان؛ شامل رابطه انسان با خود، با جهان هستی، با دیگران و با خداوند تبارک و تعالی می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۶۴). بر این اساس می‌توان گفت سبک زندگی دینی سبکی است که الگوهای مطرح در آن از ترجیحات دینی یا مبتنی بر مبانی دینی پدید آمده است (مهدوی کنی، ۱۳۹۳: ۸۹). بر این مبنا می‌توان مفهوم فوق را چنین دسته‌بندی نمود، سبک زندگی محصول و معلول باورها و ارزش‌هاست. عوامل درونی از جمله امیال، غرایز و خواسته‌های فردی و محیط بیرونی از جمله وضعیت جغرافیایی و فضای اجتماعی در سبک زندگی تأثیر دارند. سبک زندگی به تدریج حاصل می‌شود و به تدریج هم زایل می‌شود. سبک زندگی همچون ملکات نفسانی است: افناعی و خودجوش و بی‌تکلف انجام می‌گیرد، تحمیلی و اجباری نیست. سبک زندگی جنبه نمادین و نمایشی دارد. از میان آموزه‌های اسلامی در حوزه فرهنگ، می‌توان الگوهای مهمی، مانند

اخلاق‌گرایی را به دست آورد که صبغه ارزشی آن بسیار پررنگ و بر دیگر الگوهای رفتاری اثرگذار است. مصرف اگرچه هدف هر فعالیت اقتصادی است، اما با تکیه بر فرهنگ هر جامعه از الگوهای خاصی پیروی می‌کند.

شکل شماره ۱: چهارچوب سبک زندگی اسلامی و غربی

سیره پیشوایان دین (ع) و به‌خصوص سیره نبی مکرم اسلام (ص)، ترسیم‌کننده شیوه‌های زندگی، در صحنه‌های گوناگون حیات بشری است؛ ضمن آنکه یگانه راه و روش و برنامه دقیق، برای زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان و آحاد بشر است؛ بنابراین سیره پیامبر اکرم (ص)، به پشتوانه آیه شریفه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب، ۲۳)، به‌عنوان الگوی عملی اسلام، نقطه مرکزی ارائه شیوه و سبک زندگی و الگوهای رفتاری حیات آدمی، در حوزه‌های مختلف آن است.

امام علی (ع) در خطبه ۱۵۴ نهج‌البلاغه می‌فرماید: «و اعلم أن لكل ظاهر و باطناً علی مثاله فما طاب ظاهره طاب باطنه و ما خبث ظاهره خبث باطنه... و اعلم أن لكل عمل نباتاً و

كل نبات لا غنى به عن الماء والمياه مختلفه فما طاب سقيه طاب عرسه وحلت ثمرته وما خبت سقيه خبت غرسه وامرت ثمرته»

هر ظاهر و هر امر ملموس بیرونی، باطن و درونی مثل خودش دارد. کسی که ظاهرش پاکیزه و طیب باشد، باطنش هم پاکیزه است و کسی که ظاهر خبیث و آلوده‌ای دارد، باطنش هم آلوده است؛ (ظاهر، معلول و محصول میوه باطن است)، هر عملی مثل گیاهی است که رشد می‌کند و هر گیاهی نیازمند به آب است (باطن را به آب تشبیه می‌کند) و آب‌هایی که به گیاه یا درختان داده می‌شود مختلف است؛ اگر آن آب پاکیزه و طیب و طاهر باشد، میوه آن هم پاکیزه و طاهر است؛ اما اگر آن آب آلوده باشد، ثمره تلخ و میوه تلخ در پی خواهد داشت.

جایگاه سبک زندگی از منظر ولایت فقیه

برای تبیین بحث؛ فرمایش مقام معظم رهبری به‌عنوان معیار و شاخص اصلی بحث سبک زندگی در نظر گرفته شده است. به فرموده ایشان، جامعیت و شاملیت این مقوله (سبک زندگی)، مستقل از نوع نگاه به آن - چه از منظر اسلام و چه از منظر غرب- به این شکل تبیین می‌شود که: «رفتار اجتماعی و سبک زندگی، تابع تفسیر ما از زندگی است؛ هدف زندگی چیست؟ هر هدفی که ما برای زندگی معین می‌کنیم، برای خودمان ترسیم کنیم؛ به‌طور طبیعی، متناسب با خود یک سبک زندگی به ما پیشنهاد می‌شود» و نیز «اگر از منظر معنویت نگاه کنیم - که هدف انسان، رستگاری و فلاح و نجات است- باید به سبک زندگی اهمیت دهیم؛ اگر به معنویت و رستگاری معنوی اعتقادی هم نداشته باشیم، برای زندگی راحت، زندگی برخوردار از امنیت روانی و اخلاقی، باز پرداختن به سبک زندگی مهم است».

در نگاه مقام معظم رهبری، تمدن نوین اسلامی - که به‌عنوان هدف ملت ایران و هدف انقلاب اسلامی در نظر گرفته شده است- خود دارای دو بخش اساسی است:

۱. بخش ابزاری یا به تعبیر ایشان، بخش سخت‌افزاری تمدن (شامل علم، اختراع، صنعت، سیاست، اقتصاد، اقتدار سیاسی و نظامی، اعتبار بین‌المللی، تبلیغ و ابزارهای تبلیغ و...).

۲. بخش اصلی و متنی تمدن یا همان بخش نرم‌افزاری تمدن که منظور همان «سبک زندگی» می‌باشد (مثل مسئله خانواده، سبک ازدواج، نوع مسکن، نوع لباس، الگوی مصرف، نوع خوراک، نوع آشپزی، تفریحات، مسئله خط، مسئله زبان، مسئله کسب و کار و...).

در نگاه ایشان، سبک زندگی، نسبت به بخش دیگر - که همانا بخش ابزاری تمدن‌سازی است - بخش مهم‌تر و اساسی‌تری به حساب می‌آید همچنان که خود ایشان نیز به صراحت اشاره می‌کنند که «اگر ما در این بخشی که متن زندگی است، پیشرفت نکنیم، همه پیشرفت‌هایی که در بخش اول کردیم، نمی‌تواند ما را رستگار کند» و در جای دیگر کلامشان می‌فرمایند: «اصل قضیه این است که ما بتوانیم متن زندگی را، این بخش اصلی تمدن را اصلاح کنیم. البته در انقلاب، در این بخش، پیشرفت ما چشم‌گیر نیست؛ در این زمینه، ما مثل بخش اول حرکت نکردیم، پیشرفت نکردیم. خب، باید آسیب‌شناسی کنیم؛ چرا ما در این بخش پیشرفت نکردیم؟».

آرا و اندیشه‌های امام خمینی (ره)

امام راحل در بیانات و مکتوباتشان به‌طور مستقیم و مشخص از واژه «سبک زندگی» استفاده نکرده‌اند؛ اما در فرمایشات و تعبیرات و ظرایف نگاه ایشان درباره شیوه زندگی (اخلاق)، جامعه اسلامی و «فرهنگ» ویژگی‌هایی وجود دارد که به‌صورت ضمنی همان معنا و مفهوم قابل استنباط می‌باشد. در حوزه سبک زندگی، اندیشه‌ها و بیانات ایشان شامل چهار مقوله عمده می‌باشد:

۱. برنامه زندگی؛
۲. وظایف نهادها؛
۳. تکالیف و حقوق فردی؛
۴. اسلام سیاسی.

آراء و اندیشه‌های امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

از دیدگاه مقام معظم رهبری «سبک زندگی عبارت است از شیوه زیستن و رفتار اجتماعی» (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۱/۷/۲۳)^۱. نتایج تحلیل انجام گرفته در حوزه سبک زندگی، نشان می‌دهد اندیشه‌ها و بیانات رهبر معظم انقلاب شامل سه مقوله عمده می‌باشد:

۱- مبانی اسلامی با مفاهیم: مناسک مذهبی، ایدئولوژی اسلامی، اخلاق، معنویت و بیداری اسلامی؛

۲- زندگی در دنیای مدرن با مفاهیم: رسانه، مصرف، فلسفه سبک زندگی، رفاه در دو بخش سلبی و ایجابی؛

۳- افراد و جامعه با مفاهیم: فرهنگ، قوانین، اقتصاد، روابط اجتماعی و خانواده.

روش‌شناسی پژوهش

«روش‌شناسی، چیزی جز مستندسازی راه طی شده در یک پژوهش نیست» (پورعزت، ۱۳۹۳: ۳). رویکرد پژوهش حاضر کیفی و از جهت ماهیت نتایج و یافته‌ها، از نوع کاربردی است. در تحقیق حاضر فرضیه‌ای از ابتدای پژوهش تدوین نگردید. این بدان خاطر بود که در نظریه‌مبنایی یا داده‌بنیاد برخلاف رهیافت قیاسی که با نظریه کلی شروع می‌شود و از فرضیه برای آزمون تجربی استفاده می‌شود، محقق کار خود را با مشاهده آغاز و سپس الگوها، مضامین یا مقوله‌های عام را پیش‌بینی می‌کند، به همین دلیل فرضیه‌ها در فرآیند پژوهش شکل می‌گیرند (خلیلی شورینی، ۱۳۸۹: ۷۴-۷۳). ارزیابی پایایی و روایی یافته‌های تحقیق نیز براساس معیارهای تعیین شده در روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد صورت گرفت. شاخص‌های ارزیابی یک نظریه داده‌بنیاد همان‌قدر که بر ارزیابی نظریه تکیه دارد، به کل روالی که توسط محقق برای تولید نظریه داده‌بنیاد استفاده می‌گردد، بستگی دارد (ذوالفقاری و لطیفی، ۱۳۹۰: ۵۶). استراوس و کوربین برای ارزیابی فرآیند پژوهشی نظریه‌پردازی داده‌بنیاد هفت معیار را معرفی کرده‌اند که پارکر و رافی آن‌ها را به چهار معیار؛ انطباق، قابلیت فهم، تعمیم و کنترل مختصر ساختند که پژوهش حاضر براساس همان معیارها مورد ارزیابی قرار گرفت. منظور

از تجزیه و تحلیل داده‌ها، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها در ابعاد سه‌گانه دکترین، اهداف و سیاست‌هاست. کدهای آزاد مستقیم از بیانات امام خمینی (ره) و امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) استخراج گردید؛ اما پیش از ارائه نتایج فوق که در چهارچوب الگوی راهبردی رساله می‌باشد، محقق برای شناسایی عوامل زمینه‌ای از اندیشه‌های حضرت امام خمینی (ره)، اندیشه‌ها و بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای بر مبنای نظریه داده‌بنیاد^۱، بدون توجه به ابعاد فوق برای نزدیک شدن به نظریه «سبک زندگی» آن‌ها را مورد تحقیق و بررسی قرار داد. در این پژوهش برای شناسایی عوامل زمینه‌ای از اندیشه‌های حضرت امام خمینی (ره)، اندیشه‌ها و بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای استفاده شده است.

حجم داده‌ها در حین کار مشخص شد؛ زیرا در این روش اشباع نظری مبنای کار است و تا زمانی که داده‌های جدیدی وجود داشته باشد جمع‌آوری داده ادامه دارد. بعد از پیاده‌سازی داده‌ها و تحلیل داده‌ها کدگذاری باز انجام شد. در این بخش بارها مطالب و اسناد مورد مطالعه قرار گرفت و برای بخش‌های مهم و مورد نظر، مفاهیمی تعریف شد و به‌منظور تسهیل در روند پژوهش از نرم‌افزار MAXQDA نسخه ۱۲ (۲۰۱۶ م) استفاده شد.

به گفته صاحب‌نظران در کدگذاری باز، پژوهشگر آزادانه به نام‌گذاری مفاهیم و کدها می‌پردازد و محدودیتی ندارد (منصوریان، ۲۰۰۶). در پژوهش حاضر نیز به همین دلیل تعداد کدها بسیار زیاد بود؛ اما در رفت و برگشت مداوم در همدیگر ادغام شدند و تشابهات و تکرار ترکیب شد. مرتب‌سازی و فهرست کدها و یادداشت‌های تحلیلی نیز از طریق MAXQDA صورت گرفت که قابلیت بازیابی کدهای مورد نظر محقق را داراست.

در مرحله بعد کدگذاری محوری انجام شد. در این مرحله به جفت کردن کدها و یادداشت‌های تحلیلی و هم‌خانواده کردن آن‌ها پرداخته شد و با بررسی ارتباط بین مفاهیم کدهایی که از نظر مفهومی شبیه یکدیگر بودند در یک مقوله جای گرفتند.

در آخرین مرحله کدگذاری به دلیل اینکه جزء اصلی تئوری به‌تدریج خود را نشان می‌دهد؛ پژوهشگر بر اساس این اجزای نوظهور در کار کدگذاری گزیده‌تر عمل می‌کند. از این رو آخرین بخش کدگذاری را «انتخابی» می‌نامند و در نهایت به‌منظور تأییدپذیری

داده‌ها (مشابه روایی پایایی داده‌های کمی)، از روش مقبولیت پژوهشگر، مرور دست‌نوشته‌ها با مشارکت‌کنندگان و بهره‌گیری از نظرات تکمیلی اساتید این حوزه بهره گرفته شد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

کدگذاری باز

اسناد این پژوهش شامل دو بخش می‌باشد:

۱- اندیشه‌ها و بیانات حضرت امام خمینی (ره)؛

۲- اندیشه‌ها و بیانات حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی).

در کدگذاری اولیه بیش از صدها برچسب مفهومی از کدگذاری امامین انقلاب حاصل شد که به دلیل مفصل بودن از آوردن آن‌ها پرهیز می‌شود.

در این مرحله تمام مطالب و داده‌های جمع‌آوری شده مورد مطالعه قرار گرفت و مفاهیم شناسایی شده و ویژگی‌ها و ابعاد آن‌ها کشف شد و به هریک از داده‌های مرتبط با موضوع، یک عنوان یا مفهوم اختصاص یافت و بدین ترتیب مقوله‌های اولیه در خصوص پدیده مورد مطالعه به وسیله بخش‌بندی^۱ اطلاعات حاصل گردید، سپس از محتوای استخراج شده ۳۲۴۰ مضمون مرتبط مورد بررسی قرار گرفت.

در مرحله بعد از این مضامین، کدهای آزاد تعیین شد که به ۲۷۳ مؤلفه تقلیل یافت. پس از این در مرحله بعد کدهای محوری (یا مؤلفه‌ها) از طریق ترکیب، مبتنی بر تجانس، تشابه، تماثل و ترادف از کدهای آزاد تهیه شد که در نهایت تعداد ۱۶ مؤلفه در الگوی مورد نظر تعیین گردید. در مرحله پایانی برای تبدیل کدهای محوری به کدهای انتخابی از روش داده‌بنیاد بسط‌یافته اسلامی بهره گرفته شد.

جدول شماره 1-3: کدگذاری باز، فرمایشات امام خمینی(ره)

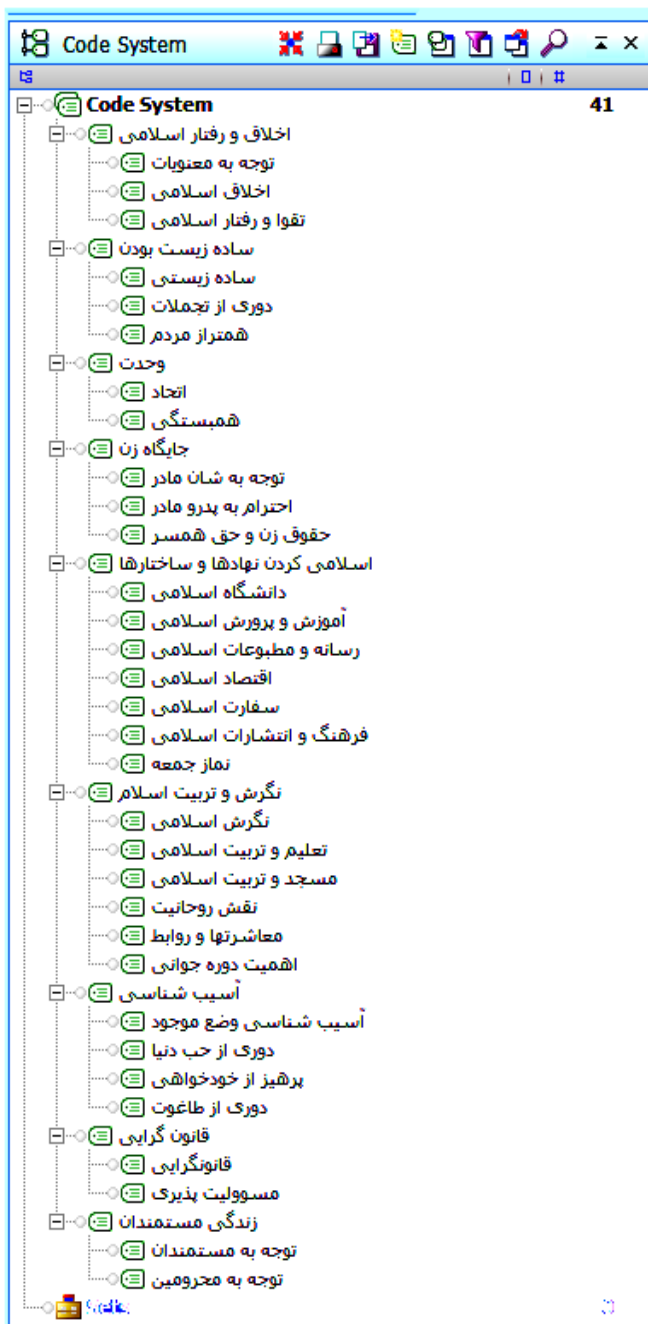
ردیف	مضمون	کد
P1	یک مسئله که در رأس همه امور است مسئله معنویات است	توجه به معنویات
P2	در مجلس ما، در ارگان‌های دولتی ما، در مجاهدین ما، در ارتش ما، در قوای مسلحه، در قوای قضائیه باید این معنویت محفوظ بماند!	توجه به معنویت
P3	مردم را دعوت به معنویات و دعوت به اخلاق اسلامی و آداب‌فرهنگ اسلامی کنیم.	معنویت و اخلاق اسلامی
P4	آنهاست. خود رسول اکرم - صلی‌الله‌علیه و آله‌وسلم - که در رأس همه واقع است زندگی کوخ‌نشینی داشته است.	ساده زیستی
P5	طبع کاخ‌نشینی مناقات دارد با تربیت صحیح، منافات دارد با اختراع و تصنیف و تألیف و زحمت.	ساده زیستی و تربیت صحیح
P6	عرض می‌کنم که یک قدری به حال این فقرا برسید	توجه به فقرا
P7	ما باید کوشش کنیم که اخلاق کاخ‌نشینی را از این ملت بزدایم	ساده زیستی
P8	روزی که دولت ما توجه به کاخ پیدا کرد، آن روز است که باید ما فاتحه دولت و ملت را گریای بخوانیم	دولت و عدم تجمل‌گرایی
P9	ما از شکر خدا نباید غافل باشیم	شکرگذاری
P10	ما باید شکر خدا را بکنیم و این را حفظش کنید، حفظش به این است که با هم باشیم.	شکرگذاری
P11	قا، همه دنیا مخالف ماست، ما خودمان باید با هم باشیم،	وحدت
P12	و حفظ اسلام در ایران به وحدت شماست،	وحدت و حفظ اسلام
	وحدت روحانی و مردم، مردم و روحانی، ارتشی و ژاندارمری و قوای مسلح با دولت، همه اینها	وحدت همه جانبه

شکل شماره ۲ - نحوه ظهور مؤلفه‌ها در کدگذاری باز

کدگذاری محوری

در این مرحله، «دسته‌بندی و مقایسه» عناوین استخراج‌شده از داده‌ها انجام می‌شود. حاصل این مرحله از فرآیند تحقیق شکل‌گیری مؤلفه‌ها است که به‌عنوان نمونه در جداول زیر آمده است.

جدول شماره ۳-۳: کدهای محوری مستخرج از فرمایشات حضرت امام خمینی (ره)

جدول شماره ۴-۳: کدهای محوری مستخرج از فرمایشات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)

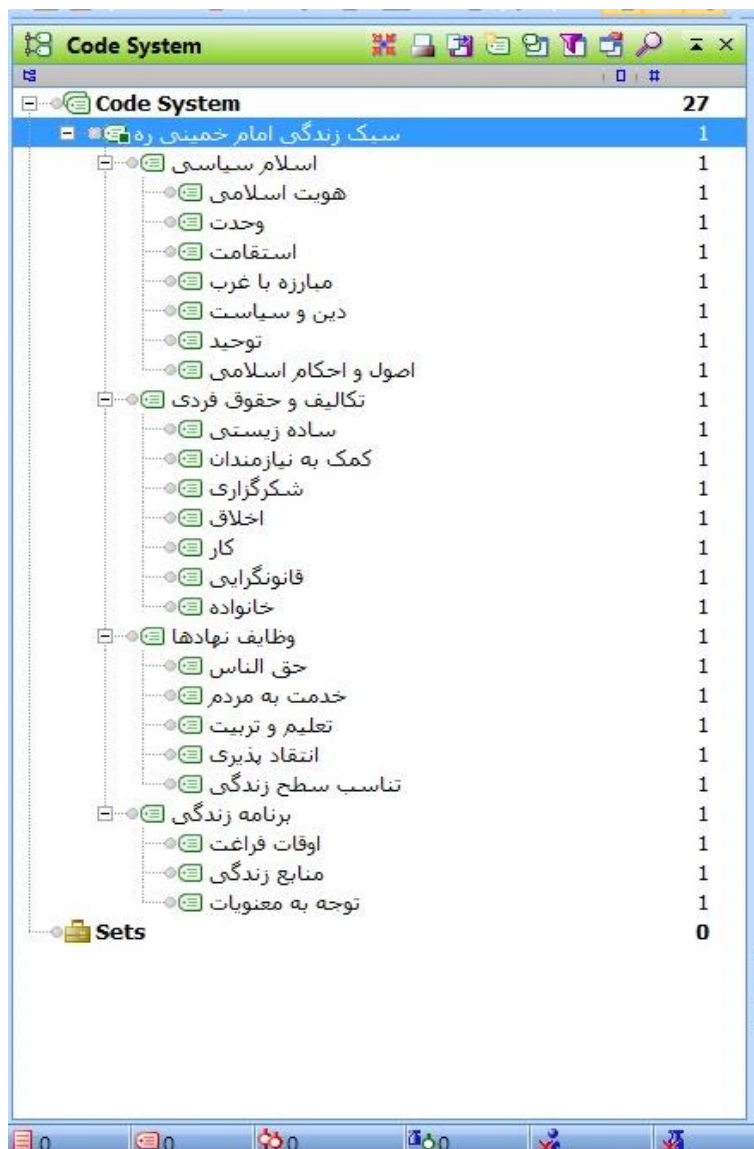
Code System 28

- [-] ابعاد مادی و معنوی سبک زندگی
- [-] اهمیت مادی و معنوی سبک زندگی
- [-] **گفتگو و مباحثه زنده و مستند**
- [-] جامعیت و پوشش همه‌جانبه سبک زندگی
- [-] سبک زندگی و تمدن اسلامی
  - [-] حقیقت تمدن اسلامی
  - [-] قرآن و سبک زندگی سعادت آمیز
  - [-] استخراج آداب رفتاری اسلامی
  - [-] فرهنگ زندگی و تمدن اسلامی
  - [-] پیوند سبک زندگی و پیشرفت اسلامی
  - [-] سبک زندگی ایمان محور و جهت دار
- [-] سبک زندگی و تمدن اسلامی
  - [-] تحقق تدریجی و نظام سازی
  - [-] فرهنگ سازی تدریجی و غیر دستوری
  - [-] سبک زندگی غیر تقلیدی و اسلامی
  - [-] توجه به نظام سازی اسلامی و عدم
- [-] آسیب شناسی وضع موجود
  - [-] راستگویی
  - [-] گسترش دروغ و غیبت
  - [-] معماری شهری
  - [-] انضباط اجتماعی
  - [-] پرخاشگری، بی صبری
  - [-] احترام به قانون و حقوق
  - [-] پرهیز از مصرف گرایی و تولید کیفی
  - [-] پرهیز از سطحی نگری، تجر و
- [-] اصلاح سبک آموزش و شعر فارسی
  - [-] شعر فارسی و سبک زندگی اسلامی
  - [-] توجه به سند تحول بنیادین و تحقق
  - [-] سبک زندگی ابزار سنجش و خودشناسی
- [-] Sets 0

کدگذاری انتخابی و نظریه پردازی

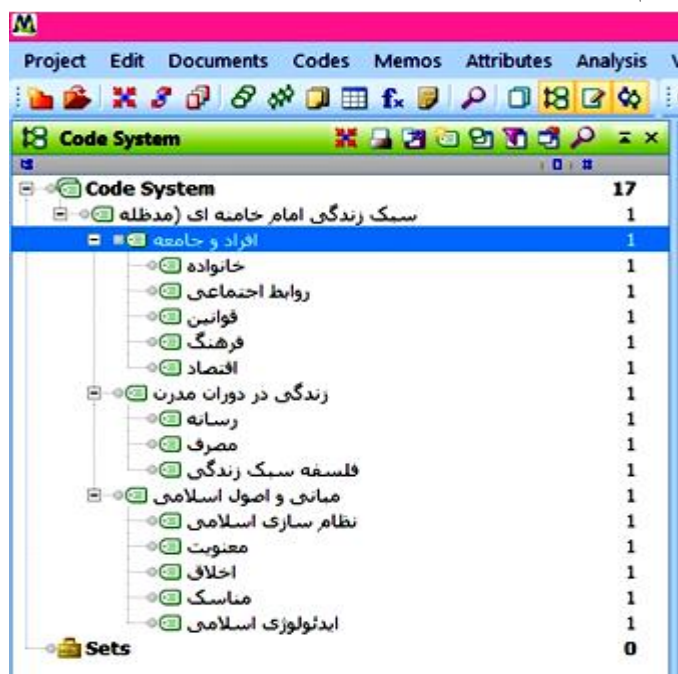
در آخرین مرحله، وجوه مشترک مؤلفه‌های برآمده از مرحله قبل (مؤلفه محوری) در قالب الگوی فرآیندی که نتیجه کدگذاری انتخابی است، نظریه پردازی شده است.

نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که در حوزه سبک زندگی، اندیشه‌ها و بیانات امام راحل (ره) شامل چهار مقوله عمده می‌باشد: ۱- برنامه زندگی؛ ۲- وظایف نهادها؛ ۳- تکالیف و حقوق فردی؛ ۴- اسلام سیاسی. هر کدام از این مقوله‌های عمده دارای مفاهیمی است که در MAXQDA نشان داده شده است.

شکل شماره ۳ - نحوه ظهور مؤلفه‌ها در کدگذاری انتخابی امام خمینی (ره)

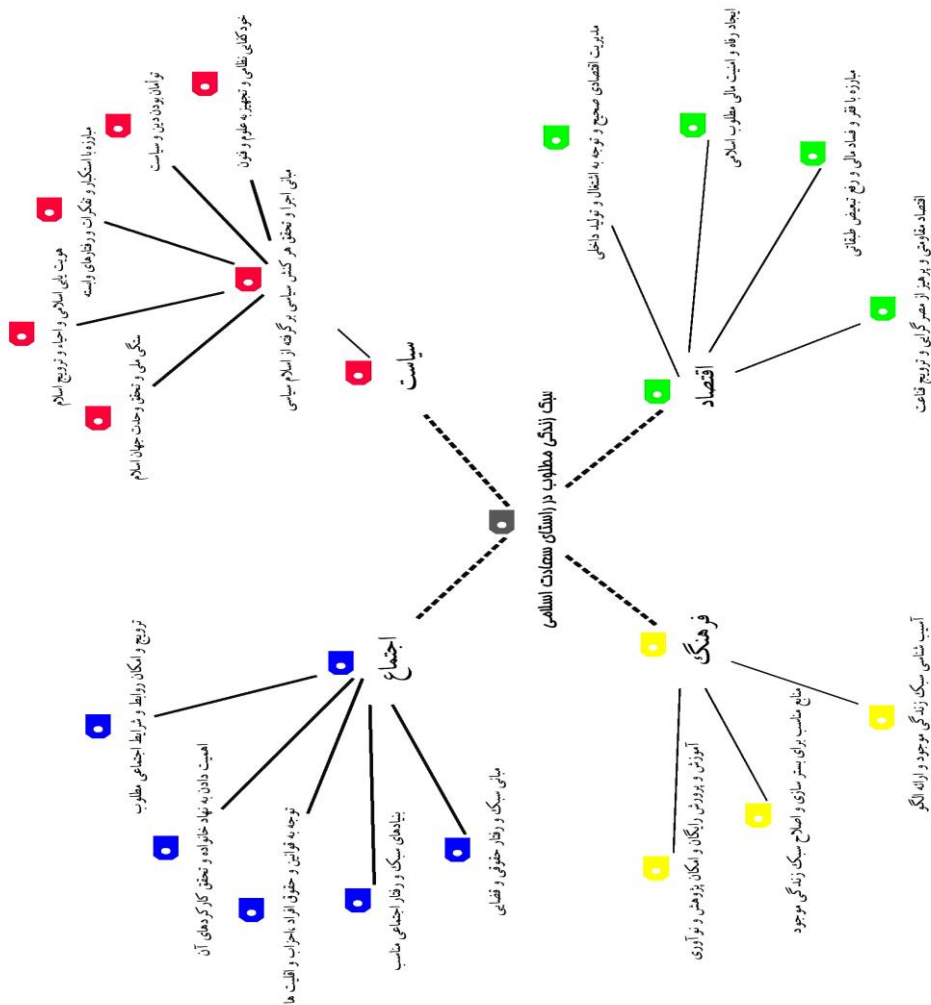
همچنین نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که در حوزه سبک زندگی، اندیشه‌ها و بیانات رهبر معظم انقلاب شامل سه مقوله عمده می‌باشد: ۱- مبانی اسلامی با مفاهیم: مناسک مذهبی، ایدئولوژی اسلامی، اخلاق، معنویت و بیداری اسلامی؛ ۲- زندگی در دنیای مدرن با مفاهیم: رسانه، مصرف، فلسفه سبک زندگی، رفاه در دو بخش سلبی و ایجابی؛ ۳- افراد و جامعه با مفاهیم: فرهنگ، قوانین، اقتصاد، روابط اجتماعی و خانواده.

شکل شماره ۴ - نحوه ظهور مؤلفه‌ها در کدگذاری انتخابی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

با کنار هم قرار دادن کدهای انتخابی، مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط، در مرحله تکمیل برای رسیدن به هسته اصلی (مبنای گرند تئوری)، مقوله‌های بخش‌های پیشین در رفت و برگشتی مداوم و به صورت مقایسه‌ای به منظور جمع‌بندی در مقوله‌های عمده و یافتن هسته اصلی، تجزیه و تحلیل انجام گرفت و رابطه مقوله‌ها با یکدیگر و با هسته اصلی مشخص گردید و مدل نهایی بر این مبنا در MAXQDA ایجاد شد. تفکیک دو بخش پیشین، در چهار بخش اقتصاد، فرهنگ، سیاست، اجتماع مشخص شد (شکل ۵).

شکل ۵: مدل تحلیلی هسته اصلی و مقوله‌های عمده در زمینه سبک زندگی

جدول ۳: جدول نهایی داده‌بنیاد در حوزه سبک زندگی

جدول نهایی مفاهیم و مقوله‌های عمده استخراج شده			
مقوله هسته	مقوله‌های عمده	مفاهیم اساسی	
سبک زندگی اسلامی	سیاست مبانی اجرا و تحقق هر کنش سیاسی برگرفته از اسلام سیاسی	خودکفایی نظامی و تجهیز به علوم و فنون	خودکفایی در زمینه نظامی - علوم و فنون - صنعت امور نظامی
		توأمان بودن دین و سیاست	اسلام سیاسی: ایجاد فرهنگ سازمانی اسلامی - زنده نگه داشتن اندیشه دینی و سیاسی امام (ره) - تحکیم ارزش‌های انقلاب در اندیشه و عمل - تقویت و ترجیح ارزش‌های انقلابی در تخصیص منابع - مبارزه با کلیه مظاهر فساد و تباهی - استقلال سیاسی و اقتصادی و اجتماعی - تأمین آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حدود قانون - مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت - حمایت بی‌دریغ از مستضعفان جهان - کشورداری از طریق اتکا به آرای عمومی و انتخابات
			دین و سیاست: پیوند مسجد و دانشگاه - اسلامی بودن سفارتخانه‌ها - پیوند مسجد و سیاست - عدم جدایی دین و سیاست
		مبارزه با استکبار و تفکرات و رفتارهای وابسته	شهادت طلبی و جهاد - مبارزه با غرب و اندیشه‌های مادی صرف - استقامت در برابر غیر اسلام
		هویت‌یابی اسلامی و احیا و ترویج اسلام	هویت اسلامی - توجه به معنویت - ترویج فرهنگ اسلامی از طریق رسانه در جهان - توحید - رعایت اصول و شئون اسلامی
		توسعه و تحکیم برادری اسلامی و تعاون عمومی - وحدت در سطح ملی ایرانی - وحدت جهان اسلام	
	ارزوها	ترویج و امکان روابط و شرایط اجتماعی مطلوب	وظایف نهادها در حوزه‌های مختلف - رعایت قانون - تکالیف و حقوق افراد - کمک به نیازمندان - روابط اجتماعی مناسب - خدمت به ایثارگران - اهمیت رسانه‌ها.
		اهمیت دادن به نهاد خانواده و تحقق کارکردهای آن	احترام به خانواده - کارکردهای خانواده و پاسداری از آن - پرداختن به کارکردهای خانواده و آسیب‌شناسی آن.
		توجه به قوانین و حقوق افراد، احزاب و اقلیت‌ها	تقویت قانون‌گرایی - توجه به حقوق زنان - توجه به زبان عربی و دیگر زبان‌های محلی - توجه و احترام به حقوق اقلیت‌ها و مذاهب.

جدول نهایی مفاهیم و مقوله‌های عمده استخراج شده

مقوله هسته	مقوله‌های عمده	مفاهیم اساسی
	بنیادهای سبک و رفتار اجتماعی مناسب	تأمین مسکن-گسترش عدالت اجتماعی- عدم تفتیش عقاید- توجه به میراث فرهنگی- اهتمام به ورزش و گردشگری- گسترش تعاون و مشارکت عمومی- تقویت هویت ملی- سالم‌سازی فضای فرهنگی- رعایت آراستگی سیمای جامعه و کشور- استفاده صحیح از مطبوعات و رسانه‌های گروهی- حفاظت از محیط زیست به‌عنوان یک وظیفه عمومی- عدم تعرض به حیثیت، مال، مسکن و شغل مردم- توجه به آزادی‌های فردی و حزبی در صورت عدم اختلال.
	مبانی سبک و رفتار حقوقی و قضایی	رفع عیوب اخلاقی، کم‌کاری، رشوه‌خواری، کاغذبازی و بی‌تفاوتی- تساوی عموم در برابر قانون- ایجاد امنیت قضایی عادلانه برای همه- ارائه مجازات‌ها و تفهیم جرم از طریق دادگاه‌های صالح.
فرهنگ	آسیب‌شناسی سبک زندگی موجود و ارائه الگو	حرکت تدریجی در اصلاح-آسیب‌شناسی فرهنگ غرب- افراط در آموزش زبان انگلیسی- تهران، نماد، سبک زندگی، الگو بودن.
	منابع مناسب برای بسترسازی و اصلاح سبک زندگی موجود	اهمیت منابع دینی- توجه به حکمت و نمادهای ایرانی-اسلامی- در پی فلسفه سبک زندگی بودن- اهمیت گذران فراغت صحیح- اخلاق و هنجارهای صحیح.
	آموزش و پرورش رایگان و امکان پژوهش و نوآوری	آموزش و پرورش رایگان و تسهیل آموزش عالی-تحقیق و خلاقیت و نوآوری.
اقتصاد	مدیریت اقتصادی صحیح و توجه به اشتغال و تولید داخلی	سیاست‌های کلی مدیریت اقتصادی- کار و اشتغال-تشویق به تولید داخلی و بازراری از واردات غیر لازم- عوامل مؤثر بر کار.
	ایجاد رفاه و امنیت مالی مطلوب اسلامی	توجه به رفاه در دو بخش سلبی و ایجابی با رویکرد اسلامی.
	مبارزه با فقر و فساد مالی و رفع تبعیض طبقاتی	حمایت از محرومان و مستضعفان- مبارزه با فقر- ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت- عدم تبعیض در توزیع امکانات میان مرکز و پیرامون.
	اقتصاد مقاومتی و پرهیز از مصرف‌گرایی و ترویج قناعت	جلوگیری از مصرف‌گرایی- فرهنگ‌سازی اقتصاد اسلامی- عدم وابستگی- ساده زیستی.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

در این تحقیق که با هدف دستیابی به الگوی سبک زندگی از منظر امامین انقلاب اسلامی صورت گرفت براساس یافته‌های پژوهش، با وجود تفاوت شرایط داخلی و بین‌المللی ایران در دوران امام خمینی (رحمت‌الله علیه) و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) و روش‌های خاص ایشان در هدایت امور، از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی در آراء و اندیشه‌های ولایت فقیه، تداوم و استمرار گفتمانی براساس محکمت و اصول ثابت انقلاب اسلامی مشاهده می‌شود که استقلال و اسلامی شدن از عناصر اصلی آن بوده است. به بیان بهتر با وجود آنکه به علت شرایط بحرانی کشور پس از پیروزی انقلاب و تأثیرات بر جای مانده از رژیم سابق در کلام امام، تأکید زیادی بر اقدامات فوری و عاجل در زمینه اسلامی شدن نهادها، اجرای احکام و رفتار اسلامی و مبارزه با غرب‌گرایی در همه زمینه‌ها وجود داشته است؛ از منظر مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) توجه بیشتر بر نظام‌سازی در حوزه سبک زندگی به‌عنوان رکن اصلی تمدن نوین اسلامی و پیشرفت، رفع ریشه‌ای غرب‌گرایی و وابستگی از طریق استقلال، آسیب‌شناسی و دقت در مصادیق کلیدی آن با استفاده از شیوه‌های علمی دیده می‌شود که مقتضای شرایط باثبات کشور و معطوف به چشم‌انداز کشور و رویکرد تمدن‌سازی ایشان تلقی می‌گردد.

با نگاه به مرحله تمدن‌سازی نوین اسلامی و اهمیت کلیدی مفهوم «سبک زندگی»، ضروری است بر اساس نگاه منسجم ولایت فقیه، برنامه‌ریزی‌های راهبردی همراه با «پیوست سبک زندگی» تدوین و اجرایی شوند. در این راستا به تناسب هر بخش و موضوع باید مصادیق و چشم‌اندازهای متأثر از سبک زندگی مرجع تبیین شود.

فهرست منابع و مآخذ

الف. فارسی

- قرآن کریم، ترجمه آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۲)، *صحیفه نور*، ج ۱، ۲، ۵، ۸، ۱۱، چاپ سوم، تهران، دفتر حفظ و نشر آثار امام (رحمت‌الله علیه).
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵)، *صحیفه امام، جلد ۶-۱*، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی (ره)، *صحیفه امام، جلد‌های ۴، ۶، ۱۲، ۱۵، ۱۹، ۲۱*، تهران، دفتر حفظ و نشر آثار امام (ره).
- *اسلام ناب محمدی در کلام و پیام امام خمینی* (۱۳۷۶)، چاپ سوم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۶)، *زندگی روزمره در ایران، زندگی روزمره، قدرت و فرهنگ*، تهران، جهاد دانشگاهی.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۹)، تغییرات نسلی سبک زندگی در جامعه روستایی، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، دوره ۱۰، شماره ۳۷، صص ۲۶۴-۲۴۱.
- احمدی، ابوالفضل (۱۳۹۰)، «*تحلیل گفتمان سبک زندگی در اندیشه مقام معظم رهبری*»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شاهد.
- اباذری، یوسف و چاووشیان، حسن (۱۳۸۱)، از طبقه اجتماعی تا سبک زندگی، *فصلنامه علوم اجتماعی*، شماره ۲۲، صص ۶۸-۴۶.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۱)، علوم اجتماعی و سبک زندگی دینی، قابل دسترس در: <http://t-o-e.ir/interview/۳۶۰-۱۳۹۲-۰۳-۰۴-۱۴-۳۵-۳۴.html>
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲)، کرامت در قرآن، تهران، نشر فرهنگی رجا.
- پورعزت، علی اصغر (۱۳۹۳)، *درآمدی بر روش پژوهش علمی- فراگرد تدوین رساله پژوهشی و دفاع از آن*، تهران، میدانچی.
- خنیفر، حسین و دیگران (۱۳۹۰)، معرفی روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد بر اساس مطالعات اسلامی، *نشریه مدیریت فرهنگ سازمانی*، دوره ۹، شماره ۲۳، صص ۳۳-۵.
- خلیلی شورینی، سیاوش (۱۳۸۹)، *روش‌های پژوهش آمیخته با تأکید بر بومی‌سازی*، تهران، دانش‌پژوه.
- چاووشیان، حسن (۱۳۸۱)، *سبک زندگی و هویت اجتماعی: مصرف و انتخاب‌های ذوقی به‌عنوان تمایز و تشابه اجتماعی در دوره مدرنیته اخیر*، تهران، دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی.
- جنکیز، ریچارد، (۱۳۸۵)، *پی‌یر بوردیو*، ترجمه لیلا جو افشان و حسن چاووشیان، تهران، نشر نی.
- رحمت‌آبادی، الهام و آقابخشی، حبیب (۱۳۸۵)، سبک زندگی و هویت اجتماعی جوانان، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، جلد ۵، شماره ۲۰، صص ۲۳۵-۲۵۶.

- شالچی، وحید، ۱۳۸۶، سبک زندگی جوانان کافی‌شاپ، *نشریه تحقیقات فرهنگی*، دوره ۱، شماره ۱، صص ۹۳-۱۱۵.
- ذکایی، محمد سعید و فرزانه، حمید، (۱۳۸۸)، زنان و فرهنگ بدن: زمینه‌های انتخاب جراحی‌های زیبایی در زنان تهرانی، *فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال ۱، شماره ۲، صص ۸۷-۱۱۳.
- کاویانی ارانی، محمد (۱۳۸۸)، *طرح نظریه سبک زندگی بر اساس دیدگاه اسلام و ساخت آزمون سبک زندگی اسلامی و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی آن*، اصفهان، دانشگاه اصفهان، دانشکده علوم تربیتی.
- کچویان، حسین (۱۳۸۷)، *تطورات گفتمان‌های هویتی ایران*، تهران، نشر نی.
- کجباف، محمدباقر؛ سجادیان، پریناز؛ کاویانی، محمد و انوری، حسن (۱۳۹۰)، رابطه سبک زندگی اسلامی و شادکامی در رضایت از زندگی دانشجویان شهر اصفهان، *روانشناسی و دین*، شماره ۴، صص ۲۳-۵۱.
- مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۸۷)، مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، سال اول، شماره ۱، صص ۴۵-۸۶.
- مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۹۲)، *دین و سبک زندگی*، چاپ دوم، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، *انسان و ایمان*، تهران، صدرا.

ب. انگلیسی

- Veal A. J (۲۰۰۰), «*Leisure and lifestyle bibliography*», School of Leisure, Sport & Tourism, University of Technology Sydney: Sydney.
- Bell, David & Hollows, Joanne (۲۰۰۶), *Historicizing lifestyle*, Ashgate: London.
- Benedikter, Roland and Anheier.M.jaergensymeyen (۲۰۱۱) "*lifestyles*" the sage encyclopedia of global studies: illinoise.
- Bell, David (۲۰۰۵), *Ordinary lifestyles*, US. McGrawhill: New York

ج. سایت های اینترنتی

- پایگاه موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمت‌الله علیه www.imam-khomeini.ir
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سید علی خامنه‌ای
- <http://farsi.khamenei.ir/>